

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 327:94

© **Микола ГОЛОВКО**

ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Описуються події на політичній арені в період Другої світової війни, які стосувалися «українського питання». Виокремлюються основні об'єднання, які прагнули отримати незалежність України в воєнний період. Акцентується увага на відмінностях між двома крилами ОУН після розколу (бандерівцями та мельниківцями). Також представляється третя об'єднуюча сила – Всеукраїнська національна рада.

Ключові слова: Друга світова війна, Організація українських націоналістів, ОУН (б), ОУН (м), Всеукраїнська національна рада (ВУНР).

Цивілізаційний досвід державотворення за своєю фундаментальною суттю є переосмисленим минулим. Автору важливо вирівняти історичними фактами дисбаланс думок щодо сутності націоналізму як нереалізованого українського феномену. Суспільна корпоративність народу України має глибоке історичне коріння, вона сформувала психоенергетичну напругу пасіонарності, що неодноразово могла б стати основою сталого розвитку української державності.

Національні почуття є найглибшою емоцією, що спонукає українство до державотворення, складає основу його менталітету. Сьогодні деякі політичні сили в боротьбі за владні важелі впливу не цураються кон'юнктурного використання історії власного народу для тактичних ідеологічних перемог. Вітчизняна професійна історична думка активно підтримує плинність досвіду на засадах науковості, відкидаючи вигадані ідеологеми, що викривляють суспільну дійсність, спотворюють погляди в майбутнє та примушують йти манівцями. Тож, не в останню чергу, історична наука може прислужитися нації, щоб відійти від краю парадигмального зсуву, стати на шлях цивілізаційного розвитку держави. Задля цього слід знову звернутись до історичного минулого, наголосити на доцільності формування ідеологічних основ української нації, поклавши в основу апробовані ментальні чесноти.

Вагомість України в геополітичній системі Європи визначала гостроту й актуальність «українського питання» напередодні Другої світової війни. Не вдаючись до аналізу планів урядів різних держав щодо України, розглянемо проблему з точки

зору тієї частини українського народу, яка усвідомила власні національні інтереси і виявила здатність до самоорганізації в ім'я їхнього досягнення. Своєрідність ситуації полягала в тому, що де-юре українська державність існувала – у формі Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак формальні атрибути союзна республіки, а головне, характер і механізми зв'язку з центром дають підстави визначити її як квазідержаву. Природно, що це не задовольняло тих, хто мріяв про класичну суверенну національну державу. Ідею цю не вдалося вбити навіть всюдисущому оточенню Сталіна, хоч її adeptів на території УРСР залишилося мало. Режим зробив усе, аби вона (ідея) не оволоділа широкими масами і не набула організованих форм. Тому ґрунтом, на якому теоретично і практично втілювалися мрії прихильників незалежної Української держави, стало емігрантське середовище.

Структурованість української еміграції з огляду на програмні засади, форми й методи діяльності, уявлення про форми правління й політичний устрій майбутньої суверенної України була надзвичайно строкатою. Групівщина, перманентне з'ясування стосунків, «пресова війна» перешкоджали консолідації сил, які хоч і по-різному, але виступали за відродження національної державності.

Удаючись до умовного способу, запитаємо: чи були можливості для подолання чвар у середовищі української еміграції напередодні та на початку Другої світової війни? Звісно, міркування будуватимуться в суто теоретичній площині.

Взагалі важко уявити собі платформу, на якій можна було б створити єдиний український фронт під державницькими гаслами, що об'єднав би і монархістів, і націоналістів, і партійні групи іншої орієнтації. Тому відомий історик П. Балеї висунув слушну версію, відповідно до якої згуртування українських сил за кордоном могло б відбутися не в рамках партійно-політичної організації, а під егідою національно-громадського об'єднання. Розвиваючи свою думку, він пише: «В еміграційних умовах державницький вакуум може виповнити тільки і виключно національно-громадська організація. Співжиття і співбудівництво всіх ідеологічно-політичних організацій (партій), у яких спільною метою є відновлення суверенної національної держави, в загальногромадських установах, це найперша й найнеобхідніша школа державобудівництва і гармонійного співжиття зрізничкованого модерного суспільства» [1, 211, 212]. Коли така загальнонаціональна організація охоплює політичні групи, вона, за словами дослідника, має залишити останнім «повну автономію в ширенні власних ідеологічних і тактологічних програм, обмежуючи поле своєї політичної діяльності до найсуттєвіших і загальноприйнятих всіма складовими частинами точок» [2, 212]. Головне її завдання полягає в захисті інтересів і прав свого народу перед зовнішнім світом. «Поставлена на таких громадських принципах національно-репрезентативна централія заступає в еміграційних умовах державу. Очевидно, що повновартісна діяльність такої громадської централії вимагає багато більшого почуття самодисципліни в усіх членів і взаємної лояльності між членством різних політичних асоціацій. Ніхто не буде себе дурити, що збереження чисто громадського й чисто національного характеру такого сурогату державної суверенності та його конструктивна праця набагато трудніші, ніж політична

отаманщина, але досвід історії доказує, що без такого рівня політичної боротьби про перетворення народу в державну націю можна тільки мріяти на секретних засіданнях і партійних мітингах» [3, 212].

Втілити в життя ідеї понадпартійного громадського об'єднання української еміграції в Європі не вдалося, хоча кроки в цьому напрямі робилися неодноразово. Згадаймо Контактний комітет українських діячів у Польщі, що претендував на роль українського передпарламенту. Зафіксовано й інші спроби міжпартійних альянсів, які виявилися нетривкими або неспроможними вирішити поставлені завдання. Пізніше, з початком агресії Німеччини проти СРСР, здійснено ще кілька подібних спроб, але в кожному випадку окупаційна адміністрація принципово виключала політичний компонент у діяльності створених організацій.

За вказаних умов найбільш послідовною (це стосується не методів, а лише кінцевої мети) у відстоюванні права українців на власну державність виявилась Організація українських націоналістів [4, 110].

Головна мета ОУН не змінилася й після того, як у ній стався розкол. Про цю драматичну подію написано багато як учасниками конфлікту, так і дослідниками. Але ми вважаємо за потрібне зупинитися на причинах і наслідках розламу ОУН на два табори, оскільки це дасть можливість з'ясувати відмінності у їхній стратегії і тактиці, засобах досягнення поставленої мети.

Перші обриси протистояння почали проглядатися під час бесід, що відбулися між А. Мельником, С. Бандерою і крайовим провідником ОУН на ЗУЗ (західноукраїнських) землях В.Тимчієм-Лопатинським у Римі на початку 1940 р. Останні сповідували більш радикальні ідеї і підходи до організації національно-визвольного руху і запропонували голові Проводу українських націоналістів (ПУН) зробити кілька рішучих кроків, які змогли б активізувати ОУН. Йшлося також про виведення зі складу ПУН Я. Барановського і О. Сеніка-Грибівського, яким інкримінувалася співпраця з польською поліцією і поповнення його прибічниками С. Бандери. «Стара гвардія» ОУН, що вважала себе послідовниками Є. Коновальця, надміру чутливо сприйняла спроби влити «свіжу кров» у тіло організації [5, 11].

Різниця у стратегічних розрахунках між «обережними» мельниківцями і «революційними» молодими оунівськими діячами була очевидною. Боячись втратити низову сітку внаслідок репресій більшовиків, мельниківці пропонували уникати збройних виступів і тимчасово перейти до легальних форм існування. Однак лише цим не можна пояснити пасивну тактику керівництва ПУН. Як слушно зауважує М. Коваль, після підписання «пакту Молотова-Ріббентропа» абвер заборонив А. Мельнику, з яким він контактував, чинити будь-які акції проти СРСР, аби не провокувати напруження у німецько-радянських стосунках. С. Бандера ж не хотів без активного опору спостерігати як радянські спецслужби знищуватимуть його кадри на західноукраїнських теренах [6, 102].

Мельниківці негативно поставилися і до намагання С. Бандери розширити склад ПУН. У «Чорній книзі бунту Яри-Бандери-Горбового» наголошувалося, що розширення складу Проводу на вісім членів шкідливо для ОУН, оскільки «...це не демократична

партія, у якій вибирають і голосують, чия візьме». Автори «Чорної книги» нагадували, що ОУН – це «побудований на засаді провідництва орден революціонерів, у якому про все рішає сам вождь. Тільки він може покликати та іменувати членів проводу і своїх співробітників» [7, 130].

Надалі події набрали надзвичайного динамізму. У лютому 1940 р. С. Бандера скликав у Кракові конференцію націоналістів, на якій звинуватив опонентів у пасивності й підігруванні німцям. У липні широка нарада активу ОУН на ЗУЗ надала С. Бандері повноваження керівника Революційного проводу ОУН. Водночас А. Мельнику запропоновано лідерство у всьому націоналістичному русі, однак старша генерація не виявила бажання залагодити конфлікт. Більше того, у вересні Головний революційний трибунал ОУН виключив С. Бандеру з її лав.

Бандерівське крило претендувало на керівництво не лише організацією, а й усім визвольним рухом. Ставлячи себе над іншими партіями і громадськими об'єднаннями, бандерівці в «Маніфесті українських націоналістів» закликали до революційної боротьби за самостійну українську державу «вояків усіх бувших українських армій, усіх козаків, стрільців, запорожців і гайдамаків, усіх українських повстанців, усіх політв'язнів і засланців», «всіх українських комуністів, членів і прихильників націоналістичної опозиції», «всіх українських комсомольців-націоналістів», «членів і прихильників усіх бувших українських партій» [8, 140].

Коли з'ясувалося, що мельниківці не бажають іти на компроміс, бандерівці відмовилися від стратегії консолідації всіх патріотичних сил під своїми знаменами і повернулися на позиції несприйняття й поборення всіх «опортуністичних» партій і груп. У квітні 1941 р. вони зважилися на рішучий крок і на II Великому зборі революційних сил у Кракові проголосили С. Бандеру головним провідником організації, а А. Мельника виключили з її лав.

Окрім політичних і військових рішень, II ВЗОУН ухвалив кілька положень щодо устрою й символіки щойно створеної організації (тризуб Володимира, чорно-червоний прапор, привітання «Слава Україні!» – «Героям слава»). Оформлення розламу ОУН викристалізувало ситуацію, за якої майже вся сітка організації на західноукраїнських землях виявилася під впливом бандерівців, мельниківці ж домінували лише в емігрантських колах. Такий стан визначав тактику й стратегію обох таборів у подіях п'ятиріччя.

І все-таки на різних етапах становлення і розвитку ОУН головною її метою було відродження Української держави. Про це йшлося і в основоположних програмних документах, інших матеріалах, що відображають її діяльність.

Уже в грудні 1940 р. було оприлюднено маніфест ОУН (б), що став квінтесенцією політичної програми революційного крила націоналістів. У преамбулі документа проголошувалося, що світ, заснований на насильстві, знаходиться на межі краху від ударів бійців визвольних рухів. Перелицьована в СРСР Російська імперія як складовий елемент цього несправедливого устрою має зникнути. Українці взяли ініціативу в «боротьбі за свободу народів і за свободу людини» і прагнуть збудувати нове суспільство на руїнах Радянського Союзу, що був «тюрмою народів». Маніфест містив

заклик до всіх інших народів спільно вести боротьбу за незалежність і самовизначення. Поряд із національним документ містив і соціальний аспект: націоналісти заявляли про боротьбу проти «приниження людини», зuboжіння громадян, ущемлення прав жінки, закликами критикувати сталінську пропаганду, спрямовану на дітей, депортацію, економічне виснаження України, низьку оплату праці в колгоспах тощо.

Гуманітарні вимоги бандерівців зводилися до свободи совісті, світогляду, релігії, дотримання прав і гідності людини [9, 84]. У травні 1941 р. Революційний провід ОУН (б) виробив «Політичні вказівки для членів розгортання боротьби за суверенну Соборну Українську Державу, щоб прискіпити її здобуття». Спрямування документа впливає з його назви. Бандерівці планували відразу з початком агресії Німеччини проти Радянського Союзу проголосити акт про відродження Української держави [10, 658]. Навіть коли б німці відмовилися її визнати (ймовірність цього автори документа вважали досить високою), керівників ОУН (б) все ж одержували певні політичні дивіденди, адже вони не вважали Третій райх вірним і послідовним союзником українців.

Етатичне (державне) спрямування мали моральний кодекс, символіка, гімн і навіть молитва українських націоналістів. У «10 заповідях українського націоналіста» («Декалозі») у пункті 1-му проголошувалось: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї», у пункті 10-му: «Змагатимеш до поширення сили, багатства й простору Української Держави» [11, 48]. Зміст же «Гімну Українських націоналістів» визначав:

«Зродились ми великої години
З пожеж війни і з полум'я вогнів.
Плекав нас біль по страті України,
Кормив нас гнет і гнів на ворогів!
Доволі вже руїни і незгоди,
Не сміє брат на брата йти у бій.
Під жовто-синім прапором свободи
З'єднаєм весь великий нарід свій.
Велику правду, для усіх єдину,
Наш гордий клич народів несе.
Батьківщині будь вірний до загины
Нам Україна вища понад все!» [12, 39].

Певно, продуктом лише української ментальності мала стати «Молитва українського націоналіста», що поєднує палку любов до рідного народу й український ідеалізм, релігійність та романтизм. У цій молитві Вітчизна набуває містично узагальнюючого характеру, ірраціональних рис, поєднуючи історичну пам'ять і віру в творчу силу нації, її спроможність до самозбереження, організації, відродження власної державності [13, 77].

Готуючи себе морально й фізично до боротьби за незалежну державу, націоналісти особливої ваги надавали питанню створення власних збройних формувань. Каральні заходи радянських властей на території Західної України не дозволяли реалізувати ці

плани. Тому мельниківське й бандерівське керівництво поклало свої сподівання на Німеччину, розраховуючи, що гітлерівці не відмовляться від підтримки українських військових підрозділів під час походу на схід. ОУН (б) розіслала спеціальну інструкцію, у якій давалася вказівка скористатися «хаосом зміни влади й узяти контроль над західноукраїнськими землями у свої руки» [14, 658].

Представники обох таборів організації контактували з німецькими військовиками, намагалися отримати не лише санкцію на формування національних військових частин, а й озброєння для них. Військовий вишкіл вважалося можливим забезпечити власними силами, адже в еміграції мешкало чимало офіцерів Українських січових стрільців (УСС), які мали досвід Першої світової війни.

Вожді Третього райху не були однастайними в оцінці «українського питання». Головним спеціалістом з проблем Сходу вважався А. Розенберг, який свого часу навчався в Росії і добре знав її історію та культуру. 2 квітня 1941 р. він подав на ім'я А. Гітлера «Пам'ятну записку № 1», у якій викладалися засади німецької політичної лінії на радянських землях після того, як їх займуть німецькі війська. Територія Радянського Союзу підлягала розчленуванню на сім частин, у тому числі й Україна з Кримом, стосовно якої відзначалося: «Політичним завданням для цієї області мала б бути вимога національної самостійності аж до наступного утворення власної державності з метою самій або в об'єднанні з Донською областю та Кавказом у Чорноморський союз, постійно тримати під загрозою Москву та прикривати зі Сходу великонімецький життєвий простір. А економічно ця область одночасно мала б утворити потужну сировинну та харчову базу для Великонімецького райху» [15, 203]. А. Розенберга важко запідозрити в альтруїзмі та особистих симпатіях до українців, незважаючи на те, що він залишав місце для залежної від Райху держави і навіть пропонував не закривати Київський університет. Його концепція базувалася на прагненні нейтралізувати перевагу СРСР у живій силі, економічних ресурсах, привабливих (хоча б зовні) моральних, ідейних гаслах більшовиків тощо. Однак, засліплені власним самозвеличенням і вірою у непереможність німецької армії, Г. Герінг і Г. Гімлер виступили проти А. Розенберга і домоглися підтримки з боку Гітлера.

Характеризуючи ситуацію, що виникла, відомий американський політолог українського походження писав: «...Політика відхилення концепції Розенберга з квітня 1941 р. була не тільки брутально-злочинною щодо інших народів цього регіону, а й дилетантсько-короткозорою і шкідливою з погляду на інтереси Німеччини» [16, 23, 24].

Не сприймаючи конструктивних засад Розенберга у «східній політиці», фюрер все ж досить часто у передвоєнний час вживав словосполучення «українська держава» (хоча й у різних контекстах). Так, під час наради з військовим командуванням 30 березня 1941 р. він вдався до таких формулювань: «Майбутній вигляд політичної карти Росії: Північна Росія відійде до Фінляндії; протекторати в Прибалтиці, на Україні, в Білорусі. Боротьба проти Росії: винищення більшовицьких комісарів та комуністичної інтелігенції. Нові держави повинні бути соціалістичними державами, але без власної інтелігенції» [17, 204]. Звісно, Гітлер вкладав свій зміст у поняття

«соціалістичні держави». Йшлося про втілення ідей націонал-соціалізму у формі окупаційного режиму, про що пізніше вже без евфемізмів заявляло керівництво Третього району. У цьому самому руслі робились і практичні кроки. У меморандумі № 2 (7 квітня 1941 р.) Розенберг запропонував поділити СРСР на рейхскомісаріати і подав персональний склад їхніх керівників (для рейхскомісаріату «Україна» це був штабслайтер А.Шікенданц). Усі рейхскомісаріати мали підпорядковуватися центральному бюро «генерального протекторату окупованих східних територій» у Берліні, а рейхскомісарів «призначатиме і відкликатиме фюрер на пропозицію генерального протекторату». 7 травня 1941 р. з-під пера Розенберга вийшла інструкція для рейхскомісара України, в якій наголошувалося: «Мета роботи рейхскомісара на Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького Рейху продовольства і сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни, а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною» [18, 92]. Але й цього разу уявлення Розенберга про майбутнє українців суттєво відрізнялося від долі, яку готував їм Гітлер. Усі наступні події підтвердили, що нацистська верхівка Німеччини не збиралася особливо замислюватися над засобами в ході завоювання «життєвого простору» на Сході. Слов'яни, як люди другого сорту, прирікалися на винищення і рабську працю.

Та доки у вищому ешелоні націонал-соціалістської партії та військового командування здійснювалося ідеологічне забезпечення «походу на Схід», німецькі спецслужби активно розробляли «українську карту». При цьому теза про можливість відродження української національної держави не фігурувала, а йшлося, в основному, про участь українців у майбутніх військово-політичних акціях Німеччини проти Радянського Союзу.

Перші конкретні пропозиції щодо цього прозвучали до німецьких військовиків ще наприкінці 30-х рр. ХХ ст. із середовища українських емігрантів, які гуртувалися навколо П. Скоропадського та діячів колишньої Директорії УНР. Саме на таємній нараді членів українського уряду в екзилі (червень 1940 р.) військовий міністр УНР генерал-хорунжий В. Сальський висунув ідею про створення на Волині й Поліссі збройних українських підрозділів – «січей», що з початком німецько-радянської війни мали об'єднатись у протибільшовицьку повстанську армію». Вже тоді місія щодо підготовки цієї акції покладалася на Т. Боровця [19, 24].

Кроки до створення власних військових сил зробили також керівники іншого політичного табору української еміграції – націоналісти. Влітку 1940 р. А. Мельник після відповідних контактів із німцями наказав тереновим провідникам у Генерал-губернаторстві розпочати «підготовку до створення збройної сили ОУН. Формування військових загонів та військове навчання здійснювалося під керівництвом члена ПУН генерал-хорунжого М. Капустянського. Вже на початку агресії Німеччини проти Радянського Союзу вони становили основу похідних груп [20, 150, 151].

Активізували свої зусилля в цьому напрямі й бандерівці. Навесні 1941 р. у Кракові відбулася зустріч М. Лебеда з представником абверу Е. Айкерном, у ході якої сторони виклали своє бачення проблеми. Німецька розвідка, очолювана адміралом В. Канарісом, сприймала ОУН як допоміжну силу в боротьбі з більшовиками.

М. Лебедь сформулював такі умови співпраці: 1) рівноправність бандерівської організації з мельниківською; 2) постачання зброєю і боєприпасами; 3) матеріальна допомога. У результаті переговорів ОУН (б) отримала санкцію на організацію батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд».

Незважаючи на те, що німці принципово відмовлялися обговорювати з оунівцями обох таборів політичні питання, які торкалися майбутнього України, право на створення власних бойових підрозділів можна вважати успіхом ОУН. Справа в тому, що позицію В. Канаріса не поділяли керівники гестапо, СД, нацистської партії. Бюро зовнішньої політики останньої детально і в негативному ключі інформувало німецьких вождів про всі ходи ОУН, пропонуючи заборонити її діяльність. Вже згадуваний штабслайтер А. Шікенданц на базі цієї інформації розіслав листи Р. Гейдріху (гестапо, СД), Ф. Канарісу (абвер), Г. Штутергайму (рейхсканцелярія), в яких ОУН називалася «абсолютно ворожою» Німеччині і висловлювалося переконання про «неможливість скористатися цією групою для здійснення будь-якої політичної мети». Лише Канаріс відповів, що він вважає за потрібне скористатися потенціалом організації, яка має вплив серед українських кіл [21, 83, 84]. Шефа абверу підтримав Розенберг, який поставив завдання: підібрати в його розпорядження людей, знайомих зі специфікою «східних територій». Канаріс дав наказ відібрати зі складу полку особливого призначення «Бранденбург-800» та українських добровільних формувань тих, хто міг би виконувати функції перекладачів, службовців у місцевих органах, уповноважених [22, 39].

У той час, коли серед керівників німецьких спецслужб та відомств точилися дискусії навколо ОУН, у її надрах почали створюватися військові відділи. Вся робота підпорядковувалася підготовці до загального революційного повстання на українських землях зі зброєю в руках.

Уявлення про характер воєнної доктрини ОУН, що складалась наприкінці 1940 – на початку 1941 р., дають два документи. Перший з них має датування – «не раніше 22 грудня 1940 р.» і називається витягом з «Єдиного генерального плану повстанського штабу ОУН»¹. Стилістика документа і його зміст вказують на те, що це продукт ОУН (б). Уже в преамбулі за організацією закріплюється домінуюча роль у визвольному русі: «Вона готує військові та державні українські кадри, вона є центром і кермом усього українського руху»². Основні завдання сформульовані таким чином, щоб:

«...а) зміцнити і розширити нашу організовану політичну націоналістичну силу. Щоб скрізь були ми, щоб скрізь була міцна організація нашого руху, яка організувала б і готувала широкі маси до повстання;

б) підготувати кадри старшин і підстарший українських, які очолили б військове повстання;

в) вивчити територію і ворога, щоб знати, де, як і коли вдарити;

г) виробити план дій. Такий (план, спосіб), якого ще не було і який дав би нам перемогу;

¹ Російський переклад оригіналу і походження документа дозволяють припустити, що назву йому дали радянські оперативники, адже в жодного дослідника історії ОУН-УПА ні документа під такою назвою, ні такого повстанського центру не зустрічаємо.

² Зворотній переклад автора.

д) розкласти ворога, щоб він був слабким і неорганізованим для боротьби, навіть для оборони;

е) добути необхідні засоби боротьби (зброю), створити могутню базу нашої відсічі та руху вперед;

є) стягнути на ворога всі сили світу, поставити під зброю проти нього всі внутрішні ворожі йому сили».

Кінцевою метою загального військового повстання «на всіх українських землях, на всіх підрадянських територіях» було «доведення до повного розвалу Московської радянської тюрми народів».

Готуючи повстання, планувалося домогтися того, «щоб ОУН (ідеї і люди) стала керівним ядром підготовки й організації ідейних, соціально-політичних і воєнних сил революції, а також кристалізуючим центром організації та оволодіння важливими ділянками державного, професійного, політичного, господарського життя, виховання і пропаганди».

У розділі «Військово-бойова підготовка» викладалися питання створення збройних формувань ОУН, структура їхнього керівництва. Привертають увагу і «Технічні зауваження», зокрема такі:

«...15. Після ліквідації ворога на ділянці залишається тільки відділ безпеки, решта йдуть на фронт. Відділ безпеки має таке завдання: 1/3 частина утримує охорону біля військових об'єктів (склади, залізничні станції, військові станції, мости), 1/3 знаходиться в бойовій готовності і 1/3 очищує територію від залишків ворога, а також веде боротьбу з диверсіями, в допомогу собі має українську державну службу безпеки та формації – Січ.

... 20. Організація паніки, розладу в стані ворога (поголовні розстріли ворога). Це одна з умов нашої здобутої перемоги.

21. Партизанський рух в тилу ворога (бактеріологічна війна, мінування й бойовий вогонь) ліквідує ворога».

У вступних зауваженнях до розділу «Підготовка партизанського руху» наголошувалося, що партизанський рух «має бути короткочасним, раптовим і сильним ударом», який повинен якомога швидше перетворитись на збройне всенародне повстання». Автори документа сподівалися, що партизанський рух розпочнуть також «українці, яких Москва розселила по всій території (українці-засланці, українці військові та ін.)».

Після початку виступу планувалося в першу ж ніч «ліквідувати всіх занесених до чорних списків, щоб позбавити ворога людських резервів, організаторів ворожої диверсії і т. п.». Виступ мав бути настільки організованим, рішучим і сильним, щоб він «похитнув основи СРСР і викликав революційну ситуацію в Москві» [23, 409 – 413].

Інший документ з'явився після II Великого збору ОУН, що виробив засади створення власних збройних сил. Вони передбачали використання потенціалу всієї нації, перетворення всіх українців на «національний моноліт» за допомогою залізної дисципліни і зразкового військового вишколу [24, 148].

Невдовзі після II Великого збору було складено «Військові інструкції», які визначали головне завдання ОУН у військовій сфері: «Підготувати наші організаційні

військові кадри так, щоб вони змогли у вирішальний момент: 1) провести певні бойові акції; 2) зорганізувати повстання широких мас та опанувати й підпорядкувати одному центру відрухові виступи (мас і червоноармійців); 3) керувати військовими діями повстанських загонів; 4) допомагати проводу перебрати й організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях; 5) організувати армію, міліцію та інші парамілітарні організації з метою: а) опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми встигли самі упорядкувати й організувати на опанованих і очищених нами від більшовиків теренах ціле життя та всюди зустрічати підходячих союзників у зорганізованій формі, зі зброєю в руках; б) нашим військовим почином дати зв'язок майбутній Українській армії».

Далі в документі викладалися вертикальна і горизонтальна структури військових органів, функції та субординація військових провідників, стратегічні й тактичні міркування.

Документом визначався оптимальний момент загального виступу: він має статися тоді, коли «Червона армія і совітська адміністрація (НКВД) заломляться під ударами ззовні (поразка на фронті) чи знутри (дезерція, бунти серед червоноармійців)» [25, 149]. Останнє положення засвідчує, що націоналісти сподівалися отримати на територіях, які залишить радянська адміністрація, якщо не широку соціальну базу, то принаймні сильну опозицію більшовицьким мобілізаційним заходам. На нашу думку, це була переоцінка революційного потенціалу населення, що більше двох десятиріч знаходилось у складі Української РСР. Наступні події покажуть, що основна маса якщо й співчувала гаслам ОУН, то робила це пасивно. Стосовно ж методів, якими діяли боївки націоналістів, то вони досить часто сприймалися негативно, оскільки тягнули за собою репресії властей щодо цивільного населення.

У цілому ж слід визнати досить високий рівень аналізу ситуації та вироблення військової стратегії і тактики у документах ОУН (б). Військова доктрина Революційного проводу беззаперечно переконує у тому, що ОУН (б) у досягненні своєї основної мети – відродження української державності – покладалася, головним чином, на власні сили, хоча й розраховувала на допомогу союзників.

Слід наголосити, що інтерпеляції до лідерів нацистської Німеччини подавали представники різних політичних груп української еміграції. Причому, як пише В. Косик: «...Українські громадсько-політичні кола намагалися напередодні війни вплинути на німецький уряд на користь незалежної України». На підтвердження своїх слів відомий дослідник наводить кілька документів із таємних архівів Третього рейху: меморандум ОУН (м) від 14 квітня 1941 р.; меморандум Українського Національного Об'єднання (УНО) в Берліні за підписом Тиміша Омельченка від 3 червня 1941 р. та меморандум В. Кубійовича і Т. Омельченка від 10 червня цього року. Всі документи переконували уряд Німеччини в тому, що українці прагнуть незалежності Української держави і готові боротися проти більшовизму спільно з німцями.

Меморандуми А. Мельника і В. Кубійовича передбачали розширення території Української держави до Волги і Каспію з тим, щоб підвищити рівень безпеки вугільно-промислового комплексу Донбасу.

Уже 23 червня, на другий день наступу Вермахту, німецькі урядові кола отримали меморандум ОУН Бандери. В цьому документі висловлювалася впевненість у тому, що вирішення «українського питання» має здійснюватися в інтересах українців і лише за цієї умови будуть забезпечені інтереси Третього райху. Як досить далекоглядне сприймається наступне твердження: навіть коли спочатку населення зустрінатиме німецькі війська як визволителів, пізніше «...це ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде в Україну без наміру відновлення Української держави та з відповідними гаслами». У меморандумі наголошувалося, що будь-які примусові форми впливу тут матимуть «лише протилежні наслідки». В документі також підкреслювалося, що українські збройні сили стануть гарантом німецько-українського союзу і зможуть послабити тиск Росії на Європу. Відкидаючи словацький та хорватський варіанти, ОУН (б) ставила вимогу дійсно суверенної, самостійної форми національної державності. Додавши до меморандуму політичні та військові постанови ОУН, бандерівці зробили заявку на паритетну співпрацю з Німеччиною [26, 172].

Звісно, фюрер і його найближче оточення і в думках не припускали такого зближення. Що менше часу залишалось до дати «Х» (початку реалізації плану «Барбаросса»), то більш прозорою ставала позиція керівництва Німеччини: Україна розглядалася (хоча й у різних варіантах) як «життєвий простір» і сировинний придаток. Нацисти не бажали рахуватися з жодною політичною силою, що репрезентувала українство поза межами суто німецьких інтересів. Йшлося тільки про використання обмежених збройних формувань українців проти більшовизму та лояльного цивільного врядування на місцях під жорстким контролем німців.

Отже, в середовищі українських громадсько-політичних об'єднань за кордоном на початок 40-х рр. ХХ ст. визріває усвідомлення необхідності конкретних кроків у відродженні національної державності. Реальні можливості для цього, на думку провідних діячів української еміграції, створювали умови світової війни. Скористатися цим шансом прагнули всі, однак шляхи і засоби для цього обирали різні. Найбільш послідовними (хоча це й не означає, що їхня стратегія була правильною) виявилися провідники ОУН Бандери. Поряд з надіями на союзні зв'язки з Німеччиною, вони робили акцент на власні сили, розуміючи, що ніхто не збирається дарувати Україні суверенітет.

Всупереч революційним гаслам ОУН (б), мельниківське крило організації проводило більш поміркований курс, не форсуючи подій і сподіваючись на прихильне ставлення нацистської верхівки.

Схожу позицію займали представники національно-демократичної орієнтації, котрі декларували свої домагання у толерантних, стриманих формах. Військовий писар гетьмана П. Скоропадського І. Полтавець-Остриця активно працював у напрямі створення «Українського народного козацького руху» (УНАКОР). А майбутній організатор «Поліської Січі» Т. Бульба-Боровець орієнтувався на політичну платформу Директорії УНР (українського уряду в екзилі). Однак німці, дозволяючи дебатовати з приводу створення окремих військових підрозділів, і чути не хотіли про формування єдиної національної армії. Всі українські організації були

під пильним наглядом німецьких спецслужб, і нацистські аналітики мали вдосталь інформації про їхню діяльність, щоб виробити ефективну «протиотруту» на будь-який випадок.

Масштабність завдань, поставлених ОУН, а також неоднозначне ставлення до неї у середовищі української еміграції в Німеччині примусили провідників організації знову повернутися до пошуків засад для співпраці з іншими політичними групами. Протягом травня – червня 1941 р. представник ОУН (б) Є. Врецьона вів переговори у Празі, Берліні та інших містах з діячами різних організацій, зокрема Т. Омельченком (УНО), із приводу спільних дій. У Варшаві вдалося дійти згоди в цьому питанні з представниками Державного центру УНР. У середині червня в Кракові президент Державного центру УНР А. Лівіцький мав контакти з проводами обох течій ОУН, з чого дійшов висновку про те, що вони можуть «дозволити Урядові УНР обняти владу в Україні» [28, 162].

Ще один крок назустріч своїм опонентам Революційний Провід зробив 14 червня 1941 р., надіславши своїх представників на нараду громадських і політичних діячів. У зверненні учасників наради викладена платформа консолідації всіх державницьких сил, яка містила п'ять пунктів. Зокрема, пропонувалося:

1. Усунути з українського національного життя явища всякого розладу і внутрішніх усобиць.
2. Створити одноцілу репрезентацію українців у Європі поза займанщиками, яка видвигла б наші політичні постулати перед зовнішнім світом.
3. Притягти до співпраці всіх українців-патріотів поза партіями та їхніми програмами, не елімінуючи нікого.
4. Видвигнути на чоло національного життя чинники, що візьмуть свій мандат з волі Української Суспільності та будуть відповідати перед нею, з тим виразним застереженням, що покликаного таким чином провідного діла не може очолювати ніхто з тих діячів, які досі очолювали чи очолюють політичні групи чи організації.
5. Усі, що стають до співпраці, зобов'язуються віддати справі всі свої сили та включити себе як карні громадяни в процес українського державного будівництва на рідних землях, підчинюючись Суверенній Українській Національній Владі, створеній волею Українського Народу на Українській Землі».

Документ підписало 167 осіб, серед яких В. Андрієвський, А. Антонович, С. Баран, Б. Вітковський, Є. Врецьона, І. Гриньох, В. Мудрий, А. Хронов'ят, В. Янів та інші представники українського руху [29, 2].

Прагнення ОУН стояти якщо не на чолі, то в центрі визвольного руху викликало негативну реакцію українських кіл, зокрема генералів М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, діяча УПСР С. Довгала та ін. Причини такого ставлення до націоналістів останній вбачав у тому, що «ОУН не має бажання погодити з громадянством і вириває з кіл досвідчених діячів поодиноких осіб, яких має намір підпорядковувати своїй системі» [30, 162].

Остання спроба консолідації припадає на початок німецької агресії проти СРСР. 22 червня 1941 р. у Кракові скликано Український національний з'їзд, на який

запрошено представників ОУН (б), Державного центру УНР, УНДО, ФНЄ, прибічників П. Скоропадського та інших політичних і громадських об'єднань. Учасники з'їзду обрали Український національний комітет (УНК). Проте реальних результатів акція практично не мала внаслідок суперечностей, які так і не зуміли переступити різні політичні групи. В. Петрів відмовився очолити УНК, і керівництво ним фактично опинилося в руках секретаря УНК В. Горбового, який проводив у ньому лінію ОУН (б) [31, 163].

Отже, з наближенням німецько-радянської війни спостерігається інтенсифікація консолідаційних зусиль в українській політичній еміграції. Однак усі спроби об'єднання на платформі боротьби за національну державність закінчувалися безрезультатно – надто вже живучими були непримиренні суперечності між окремими групами, що тягнулися ще з часів визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Та попри все вони мали одну спільну рису – покладали свої сподівання на гітлерівську Німеччину як гаранта, детонатора чи каталізатора державотворчих процесів в Україні.

Тим-то й символічно, що найбільш дієвою й активною виявилася саме та частина української еміграції, що перебувала на території Німеччини та окупованої нею Польщі. Історія щедра на такі випадки: за гіркою іронією долі визвольний національний рух починався там, де найменше бажали бачити реалізованою його кінцеву мету. З огляду на це досить влучною є оцінка професора М.В. Ковалю, який писав: «Проводирі західноукраїнського національно-визвольного руху наче не помічали того, що нацистська верхівка не приховує загарбницьких намірів щодо України, акцентуючи на її особливій ролі в досягненні Німеччиною кінцевої мети гітлерівської партії – світового панування. Цей парадокс важко пояснити з наукових позицій, – вважає вчений. – Якщо спробувати, керуючись здоровим глуздом, то тут, очевидно, мала місце явна переоцінка керівниками ОУН власних сил і можливостей у великій політичній грі з нацистськими лідерами. Очевидною є також нездатність відрізнити кайзерівських толерантних німців, які, щоб нашкодити інтересам Росії, свого часу підтримали українську державність від ватажків Третього райху, котрим навіть у голови не западали подібні ідеї. Усе це, певна річ, не свідчить на користь оунівських проводирів як зрілих політиків» [32, 147].

До сказаного додамо, що український націоналізм в інтерпретації ОУН набув рис тоталітарної ідеології, підкріпленої відповідною практикою. Непоборне прагнення поставити себе в один ряд з вождями фашизму в Італії, націонал-соціалізму в Німеччині, радикально-націоналістичних течій інших країн цілком точно визначало місце оунівців у майбутніх подіях. Відмежування від іншої тоталітарної ідеології – більшовизму – відбувалося на тому ґрунті, що радянський режим на даному історичному відтинку сприймався як головний ворог української державності.

Публікації таких авторів, як О.В. Буцько, І.І. Дробот, О.Є. Лисенко, М.В. Коваль, В. Косик, П. Мірчук, П.В. Рекотов, В.І. Сергійчук, засвідчують, що ілюзії провідників ОУН відносно використання гітлерівського режиму як союзника чи хоча б сюзерена проголошення української влади в Галичині були значною мірою втрачені уже в червні 1941 р. [33].

Та все ж найцікавішими, на нашу думку, видаються політичні дії українських націоналістів у період безвладного вакууму, коли фашисти вже зрушили зі своїх окупаційних місць, а Червона армія ще не встигла зміцнити владу на визволених територіях. За цих умов оунівці активізували свої дії, здійснили певні політичні кроки.

Докорінний злам у ході Великої Вітчизняної війни, успішний наступ Червоної армії і розгром гітлерівських військ на Лівобережжі спонукали керівництво ОУН до коригування своїх ідейно-програмних цілей. Головний акцент переносився на боротьбу за суверенну державу, незалежну від будь-якого європейського «гаранта».

Щоб узгодити основні напрями політичної концепції, у серпні 1943 р. на Тернопільщині був скликаний III Надзвичайний Великий Збір ОУН. Аналіз програмних установок супроводжувався відмовою від ідеї державного будівництва на базі однопартійної диктатури. У документах наголошувалося, що «...українська держава має служити для всього українського народу. Вона ні в якому разі не сміє бути доменом чи експлуатаційним тираном якоїсь однієї групи» [34, 240 – 242]. Окрім того, в конституційному за характером документі проголошувалася свобода політичних і громадських організацій, слова, друку, світоглядних засад, ліквідація будь-яких форм експлуатації, націоналізація промисловості і транспорту, участь працівників в управлінні виробництвом, 8-годинний робочий день, свобода профспілок тощо [35, 242].

Досвід 1939 – 1941 рр. переконував у тому, що після реставрації радянського режиму населення буде поставлене перед жорсткою альтернативою: покійно прийняти вимоги, запропоновані владою, або чинити опір примусовій інтеграції у соціалістичне суспільство. Щоб не втратити соціальну базу й підготувати населення України до масового ідеологічного впливу з боку більшовиків, ОУН та УПА з осені 1943 р. різко посилюють власну політичну роботу серед мас. Ознайомлюючи населення зі змістом самостійницького руху, пропагандистська референтура акцентує увагу на демократичності майбутньої Української Самостійної Соборної держави (УССД), на відміну від тоталітарних гітлерівського і сталінського режимів. Окрім того, в документах ОУН та УПА виразно простежується відмова від постулату «Україна для українців», апеляція до представників інших народів, які стали жертвою тоталітаризму. Оскільки в колаборантських формуваннях на боці Німеччини воювали бійці різних національностей, що населяли Радянський Союз, оунівські й упівські пропагандисти розповсюджували серед них листівки («Грузини», «Сини Туркменії», «Черкеси, кабардинці, чеченці, адиги, лезгинці, інгуші» та ін.), у яких містився заклик покидати невдячну службу Третього райху і створювати спільний фронт боротьби проти національного поневолення. Слід зазначити, що ці зусилля не були даремними, й восени 1943 р. в лавах УПА вже діяло 15 національних куренів [36, 67].

Для зміцнення цієї роботи наприкінці листопада 1943 р. було скликано Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, у якій взяли участь 39 делегатів, що репрезентували 13 націй і народностей. Вони ухвалили відозву про повалення державного устрою, що опирається на експлуатацію, пригноблення однієї нації іншою і встановлення принципово відмінного суспільного ладу. «Цей лад, –

наголошувалося в документі, – мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнічній території. Здійснити цей лад можна тільки в безпощадній боротьбі з імперіалістичною правлячою верхівкою, тільки шляхом революції» [37, 67]. Учасники конференції звернулися до бійців Червоної армії, радянських партизанів, робітників військових підприємств, інтелігенції, вояків національних формувань, що діяли на боці Німеччини. Вони роз'яснювали спроби радянської влади шляхом насильства й війни підкорити інші народи, нав'язати імперіалістичний устрій світу, пояснювали необхідність спільної боротьби проти режимів, що заплямували себе антигуманною політикою, геноцидом проти власних та інших народів.

Наступним кроком у трансформації ідеологічних засад самостійницького руху стало створення всеукраїнського політичного центру, який взяв би на себе керівництво національно-визвольною боротьбою, представництво інтересів українства на міжнародній арені. Ця інституція мала бути надпартійною і об'єднати навколо себе широкі верстви українського народу, представників різних політичних течій.

Ініціаторами створення такого органу виступили лідери ОУН, командири УПА, громадські й політичні діячі, котрі співпрацювали з антинацистським підпіллям. Серед них було чимало наддніпрянців: кияни К. Осьмак і В. Потішко, П. Чуйна (Житомир), І. Вовчук (Львів), Й. Позичанюк (Вінниця), К. Машко (Дніпропетровськ), волиняни П. Шумовський, Р. Волошин, голова Української демократичної партії В. Мудрий та ін. [38, 67].

З червня 1944 р. підготовча діяльність Комітету скінчилася, і в липні було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) як «верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД» [39, 37, 38].

«Платформа УГВР» ілюструвала мету й завдання організації, програмні засади її діяльності. В документі наголошувалося, що УГВР «твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників». Саме тому місцем перебування органу визначалися українські землі, а за кордон могли виїжджати окремі члени Ради з певними дорученнями. Це унеможливлювало перетворення УГВР на еміграційне представництво, а також залежність від урядових чинників країни перебування [40, 39].

В «Універсалі Української Головної Визвольної Ради» вказувалося, що вона є «... найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення Української Самостійної Соборної держави» [41, 40].

Отже, УГВР та її політична платформа творилися на засадах демократизму, плюралізму, гуманізму, міжнаціональної та релігійної терпимості. Можна погодитися з дослідниками, які стверджують, що діяльність УГВР спрямовувалася в річище української національної ідеї [42, 64 – 66].

Об'єктивно аналізуючи феномен УГВР, не варто перебільшувати її вплив на хід визвольного руху в західноукраїнському регіоні, тим більше, що вже незабаром реальна влада у краї перейшла до більшовиків. Однак не слід і применшувати факту наявності (хоча й структурованих у класичному розумінні) інституцій, що заявили себе представниками тієї частини українського народу, яка бажала боротися і жити

у власній суверенній державі. Враховуючи загострення не лише суто військового, а й ідейно-політичного протистояння між сталінським режимом і самостійницькими силами в цей час, сам прецедент набував особливого звучання й ваги для тих, хто боровся проти режиму чи підтримував цю боротьбу.

Як відголосок гостроти внутрішніх суперечностей у керівництві ОУН (б) та особистих амбіцій стала майже одночасна (червень 1944 р.) поява ще однієї громадсько-політичної інституції – Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Започаткували її М. Степаняк, В. Кук і Я. Бусел на знак розбіжності в позиціях з головою бюро проводу ОУН (б). Вважаючи за необхідне подолати монократичні тенденції у самостійницькому русі, вони створили орган, який мав згуртувати довкола себе всі національно-політичні сили на демократичній платформі й поставити його на місце ОУН, яка не завжди виявлялася на висоті. Згодом ініціатори акції мотивували свої дії чинниками, пов'язаними з просуванням радянсько-німецького фронту на захід, розривом зв'язків між головними керівниками проводу ОУН, що знаходилися здебільшого в Галичині, і тими його членами, які перебували на Волині й Поліссі.

Поява двох позапартійних органів, що претендували на роль центру всеукраїнського визвольного руху, вносила елемент деструктивності в один із найважчих його періодів. Та Р. Шухевич не дозволив розгорітися чварам і розважливими діями пригасив конфлікт. Восени 1944 р. організатори НВРО визнали недоцільність і недалекоглядність своїх кроків [43, 10, 11].

Третім претендентом на місце авангардної об'єднуючої сили наприкінці війни стала Всеукраїнська національна рада (ВУНР). Згадаємо, що спочатку у Львові, а потім у Києві виникли два громадсько-політичних осередки з однією назвою – Українська національна рада (УНР). Заборонивши діяльність будь-яких політичних організацій, окупанти примусили достроково припинити діяльність львівської, а потім і київської УНРад, хоча їхні діячі час від часу здійснювали інтерпеляцію до німецьких властей з приводу жорсткої політики останніх в окупованій Україні. Гітлерівці відповідали масовими арештами і стратами.

Неминучість вигнання нацистів з України спричинила думку про відродження УНР та її реорганізацію у Львові. Переговори між представниками різних груп націоналістичного табору в другій половині 1943 р. не були доведені до кінця через арешти А. Мельника та інших членів ПУН, секретаря УНРади О. Байдуника, проте ідея консолідації державницьких сил не була похована. На початку 1944 р. відбулися консультації з митрополитом А. Шептицьким, внаслідок яких було досягнуто домовленості щодо реорганізації УНР шляхом об'єднання львівської і київської УНРад, а також Центральної Національної Ради Карпатської України на чолі з Августином Волошиним. Вже 22 січня цього самого року в митрополичих палатах були підписані конституційні документи – «Протокол» і «Декларація». Під ними стоять підписи М. Величківського (голови новоутвореної УНРади), митрополита А. Шептицького (першого заступника голови), А. Штефана (другого заступника), І. Дубини (першого секретаря), Я. Гайваса (другого секретаря). У серпні в Братиславі прийнято рішення про зміну назви організації на Всеукраїнську Національну Раду [44, 94].

Правовий характер ВУНРади та її прерогативи визначалися тим, що вона проголошувалася «єдиним повновласником всього українського народу на терені Соборної України» і ставила завдання «заступати і вести національно-державну справу українського народу у всіх ділянках його життя» аж до часу «самовизначення української нації через побудову Соборної Української Держави» [45, 95].

Поява кількох органів, що наполягали на винятковому праві бути консолідаційним центром українських самостійницьких сил, явно шкодила боротьбі, тому УГВР уповноважила своє Закордонне Представництво приступити до переговорів з ВУНР для об'єднання. Однак кожна сторона прагнула підпорядкувати іншу, посиляючись на деталі програмних документів. Переговорний процес у Братиславі завершився безрезультатно і поновився лише навесні 1946 р., розширивши коло своїх учасників за рахунок партій соціалістичної орієнтації.

Власне, на західноукраїнських теренах УГВР залишалася єдиною інституцією, що могла (з усіма застереженнями) вважатися консолідаційним центром визвольної боротьби. У будь-якому разі всі підрозділи УПА склали присягу на вірність ідеалам, задекларованим програмними документами УГВР. Враховуючи тісний зв'язок УПА з бандерівською ОУН, можна стверджувати, що в регіоні утворився своєрідний ієрархічний трикутник, у якому головна роль верхнього кута належала Раді, а УПА стала єдиною збройною формацією, що продовжувала боротьбу проти сталінського режиму.

До березня 1944 р. (майже протягом року) ОУН та Головна команда УПА накопичували сили, займалися підготовкою командних кадрів, зміцненням матеріальної частини в очікуванні головних подій.

Завершення бойових дій на європейському театрі Другої світової війни не сприймалося лідерами національно-визвольного руху в Україні як сигнал до згортання боротьби. Йшлося лише про вибір тактичних засобів у досягненні все тієї ж стратегічної мети – здобуття суверенної національної державності [47, 24].

Проте це не вплинуло на позицію керівництва УГВР і командування УПА. У травні 1945 р. Головний командувач УПА Т. Чупринка видав наказ «До бійців і командирів Української Повстанської Армії», у якому стверджувався намір до «останнього боронити ідеї української самостійності» [48, 95].

У ці самі травневі дні з'явився ще один документ – «Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі», який містив оцінку геополітичної ситуації й перспективи розв'язання «українського питання». Незважаючи на несприятливі умови, автори «Декларації» наголошували, що орієнтиром для національно свідомих сил є «ідея української самостійної соборної держави, що є точним визначеним поняттям і не може бути відмінена жодними «советськими Українами» чи іншого роду експозитурами чужого імперіалізму». Усвідомлюючи труднощі у процесі боротьби за визначення державності, керівництво Проводу намагалося морально зміцнити борців за свободу України: «Ми знаємо і віримо, що недалекий вже час остаточного визволення українського народу і створення самостійної держави, і цю віру передаємо народові. Ми хочемо разом з народом дійти до остаточної Великої Мети» [49, 142].

Завершився черговий етап боротьби українських самостійницьких сил за власну незалежну державу. На останній стадії Другої світової війни, після вигнання військ нацистської Німеччини та її союзників за межі України, ОУН та УПА виявилися наодинці зі сталінською системою. Виснажена війною, вона, однак, ні на йоту не відступила від постулатів, за якими будувалось і функціонувало соціалістичне суспільство. Перемога над гітлеризмом, як вважали в Кремлі, надавала моральні та юридичні права встановлювати власні порядки. Сталін повною мірою цим скористався: ліквідація ОУН і УПА була лише справою часу.

Але протистояння Західної України «другій радянзації» виявилось неочікувано впертим і тривалим. Не буде перебільшенням сказати, що кожну позицію в регіоні радянській владі довелося здобувати знову.

Жертвами цього протистояння ставали як безпосередні учасники ідеологічного та військово-політичного конфлікту, так і ті, хто не мав до нього безпосереднього стосунку. Не добираючи засобів, сторони йшли до кінця, причому українське підпілля діяло з відчайдушністю приречених, а силові структури СРСР з упевненістю і завзятістю господарів становища. Тоталітарна система знову виявилася сильнішою, хоча боротьба тривала ще довгі повоєнні роки.

Характеристика національно-визвольного руху Західної України була б неповною без висвітлення проблеми українсько-польських стосунків під час Другої світової війни.

У вітчизняній історіографії ця трагічна тематика висвітлюється широко. І тут кількість публікацій (понад 700) упродовж 1990 – 2003 рр. вражає [50, 15]. Однак наукових праць, які б заслуговували на виокремлення, серед них небагато. Справа не лише в симпатіях і антипатіях авторів, у більшості з яких патріотична позиція домінує над принципом об'єктивності. Причини слід шукати глибше – у невмінні чи небажанні працювати з емпіричним матеріалом таким інструментарієм, який би, не спотворюючи, адекватно відтворював тогочасні події.

Гострота сприйняття українсько-польського протистояння в обох країнах спонукала вчених шукати неординарні форми ведення наукової полеміки, шляхи поступового зближення позицій. З цією метою було проведено десять спільних зустрічей польських та українських фахівців, за підсумками яких видано вісім томів матеріалів (п'ять – українською та три – польською мовами) [51, 20]. У 2003 р. у зв'язку з 60-річчям подій на Волині ця проблема резонувала в українському суспільстві в найвищому регістрі. У Польщі й Україні проведено кілька наукових конференцій, відбулася зустріч президентів А. Кваснєвського та Л. Кучми, які вшанували пам'ять жертв кривавого терору без взаємних звинувачень і претензій.

На матеріалах Тернопільщини побудоване науково-популярне видання, підготовлене місцевими науковцями О. Гайдаєм, Б. Хаварівським та В. Ханасом, а також книга С. Ткачова, присвячена польсько-українському трансферу населення 1944 – 1946 рр. [52; 53].

У 1997 р. вийшла друком монографія О. Буцько «Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов» [54]. Не ставлячи за мету спеціально простежити українсько-польське протистояння в роки війни, авторка, однак, на підставі аналітичних підходів

з'ясовує, яким чином боротьба українських і польських підпільних інституцій і збройних формувань між собою, а також з радянською владою викликала масштабні переселення українського й польського цивільного населення впродовж 1944 – 1947 рр.

У 1943 р. головним «театром» польсько-українського збройного конфлікту була Волинь. Менш відомими донедавна залишалися події на західному березі Бугу – у Грубешівському й Томашівському повітах. Виселяючи з цих місць польське населення, нацисти розміщували в польських садибах українські родини, переселені з Замойщини, де німці творили зразкову колонію. У відповідь польські націоналістичні боївки почали знищувати відомих представників української громадськості, закидаючи їм співпрацю з гітлерівцями. Так було вбито адвоката М. Струтинського, полковника Я. Войнаровського, колишнього сенатора Пастернака, доктора О. Бурнку [60, 170].

Гострі взаємні випадки на Грубешівщині, Томашівщині й Волині продовжувались і у 1944 р. За даними польських істориків, упродовж 1943 – 1944 рр. між відділами УПА й Армії Крайової зафіксовано 150 збройних сутичок, внаслідок яких загальні втрати становили з обох сторін по 200 осіб. Жертвами нападів аківських підрозділів стали близько 2 тис. цивільних українців [61, 167].

Із просуванням фронту на захід загоны УПА взимку 1944 р. почали стягуватись у Східну Галичину. Але тут польське підпілля зуміло не лише дати відсіч антипольським діям УПА, а й вдатися до активних наступальних дій. Прагнучи припинити терор, львівський «кедив» («керівництво диверсією») здійснив брутальну антиукраїнську акцію у прилеглих до галицької столиці районах. Її наслідки дали «відповідний» результат: після відходу аківців почалася відплатна акція упівців.

Якщо окреслити теоретичний зріз проблеми, то слід вести мову про те, що протипольські дії ОУН і УПА були пов'язані з прагненням встановити свій вплив (а надалі – створити державу) на теренах спільного мешкання, де українці історично становили більшість. Отже, йшлося про повернення етнічних українських земель під суверенітет національної держави. Тому метою «деполонізації» стало витіснення, а не винищення польського населення, як слушно зауважує польський дослідник Т.А. Ольшанський. Він же стверджує, що в польських колах до 1945 р. «...ніколи не поставало питання про «деукраїнізацію» будь-якої території [62, 14]. Вірогідніше за все, так і було, якщо ініціатива взаємного широкомасштабного переселення 1944 – 1946 рр. згідно з угодою між урядами Польщі й УРСР належить радянському керівництву.

У постанові від 12 червня 1944 р., ухваленій Політбюро ЦК КП(б)У, зазначалося: «У визволених від німецьких окупантів західних областях України німці, німецько-українські націоналісти і польські націоналісти проводили політику нацькування поляків на українців та українців на поляків, внаслідок чого зараз можливе на цьому ґрунті виникнення різних проблем, потребуючих організаційного вирішення» [63, 10]. «Організаційні рішення» були знайдені швидко і нав'язані прорадянському Польському комітету національного визволення (ПКНВ).

На початковій фазі переселення відбувалося із деяким дотриманням принципу добровільності, але таким чином до УРСР перебралося лише 150 тис. українців –

четверта частина тих, що мешкали в «ялтинських» кордонах Польщі. Влітку 1945 р. польські війська і поліція розпочали примусову депортацію, яка охопила 300 тис. осіб і супроводжувалася масовими вбивствами українців. До цих акцій долучилися також польські незалежницькі формування, нерідко керовані чи спрямовувані аківцями, що отримали посади у поліції.

Польський терор призвів до жорстоких відплатних акцій з боку ОУН та УПА. Навесні 1945 р. Закерзоння сколихнула нова хвиля терору. Жахлива статистика тих місяців виглядала так: у селі Павлокоми польськими шовіністичними боївками вбито 300 українців, у селах Сівчині та Березі – понад 200, Малковичах – 250, Паскоровичах, Курилівці, Люблинці – по 200 осіб, у Рахові – 130 [64, 137, 138]. Створивши відтинки «Бастіон», «Данилів» і «Лемко», підпорядковані військовій окрузі «Сян», командування УПА вступило в сутички з польськими «пляцуфками», загонами поліції і самооборони. Водночас відділи повстанців виконували адміністративні функції, забезпечували українське населення харчами, худобою, реманентом, посівним матеріалом. Окремим напрямом діяльності УПА стала протидія репатріації, напади на реєстраційні пункти і залізничні станції, звільнення тих, кого примусово виселяли в УРСР [65, 137].

Пропагандистські референтури проводили роз'яснювальну роботу серед населення, переконуючи його не полишати рідних місць. У вересні 1945 р. була видана відозва «Українці Лемківщини», де, зокрема, вказувалося, що Кремль «торгує цією землею і життям сорока тисяч українців». У документі попереджувалося про те, що чекає в УРСР довірливих емігрантів. У жовтні того самого року всім закордонним представництвам Варшави передали від імені «представників усіх верств українського населення за лінією Керзона» відкритого листа англійською, французькою та німецькою мовами «До цілого культурного світу». Автори документа апелювали до глав держав, першоієрархів світових церков, Червоного Хреста, всіх політичних, громадських і гуманітарних організацій з приводу брутального порушення прав корінних мешканців земель, що увійшли до складу Польщі [66, 141 – 146].

Однак, дотримуючись ялтинських домовленостей про сфери впливу, західні демократії залишились індіферентними до цих інтерпеляцій.

Спротив примусовому переселенню набував крайніх форм. Висаджувались у повітря репатріаційні пункти, рухомий склад, псувалися залізничні мости й колії. Упівці палили хати українських селян, вивезених до УРСР, куди переселяли поляків. Досить часто вони допомагали господарям виносити майно, та коли ті чинили опір – вдавалися до зброї.

Якщо на території Польщі ОУН та УПА намагалися протидіяти депортації українців, то на території УРСР, навпаки, підштовхували польське населення до виїзду. При цьому також використовувалися різноманітні засоби. Після того, як поляки виїжджали, вживалися заходи до «освоєння» цих земель.

Ескалацію польсько-української ворожнечі провокували нерозважливі дії влади і силових структур. Для прикладу, в Комарівському районі Дрогобицької області за вказівкою начальника райвідділу Рябкова восени 1944 р. було створено винищувальний батальйон винятково з осіб польської національності, що вилилося в організоване переслідування українського населення і насильство над ним. У ході

операцій проти УПА бійці батальйону знущалися над мешканцями українських сіл, відбирали їхнє майно, палили будівлі, ображали національну гідність своїх жертв, навіть спалили двох жінок й пораненого чоловіка. Дії винищувального батальйону, який дістав назву «польська поліція», розпалювали ворожнечу між польським та українським населенням. Лише після втручання районного прокурора батальйон було реорганізовано, а окремі його бійці притягнуті до кримінальної відповідальності [68, 39].

Українсько-польське переселення мало продемонструвати світовій громадськості добру волю і діяльну участь СРСР у розв'язанні болісних, давніх міжнародних конфліктів, а також підтримати прорадянський уряд у Варшаві. Крім того, цією акцією звужувалася зона боївків ОУН і загонів УПА, ліквідація яких на території УРСР вважалася лише справою часу.

Трагічно перегорталася сторінки українсько-польської ворожнечі. Надзвичайну жорстокість цього конфлікту згадуваний фахівець І.І. Іллюшин пояснює «...як взаємною національною ненавистю, що накопичувалася у свідомості українців і поляків упродовж століть, так і радикальністю заходів, вжитих ОУН (б) — УПА у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях» [72, 197].

Складні питання історії нині використовуються політиками як категоричні аргументи у боротьбі за корпоративні інтереси. Вони інколи «забувають», що історики, послуговуючись принципом історизму, вже визначили багато в чому історичну правду. І тому трактування досліджених історичних фактів стає у вустах політиків проблемою їхньої етики та культури. Тим більше, коли йдеться про генетичний потяг українства до боротьби за свою державність.

Сенсом історичного екскурсу автора в період націоналістичного руху 20-х – 40-х рр. ХХ ст. є констатація державотворчого досвіду українства в надскладних, часто латентних, обставинах Другої світової війни. Тогочасний прояв національної соціально-політичної корпоративності сформував націєтворчі генні основи, що стали ментальним фундаментом проголошення суверенітету держави в 1991 р., формування шляхів її цивілізаційного розвитку.

Зауважимо ствердно, що національно свідомі громадяни України в листопаді 2013 р. – лютому 2014 р. скористались цим досвідом у повній мірі, вдруге відновлюючи незалежність України, її економічний суверенітет та людську гідність народу.

Джерела та література:

1. *Балей П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. / П. Балей. – Las Vegas, NV, USA, 1997. – 373 с.*
2. *Цит. за кн.: Книш З. Три джерела українського організованого націоналізму / З Книш. – Торонто, 1970. – 152 с.*
3. *Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – Мюнхен, 1978. – 640 с.*
4. *Коваль В. ОУН-УПА і Німеччина // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. / Матеріали Всеукр. наук. конф. 25 – 26 серпня 1992 р. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – 204 с.*

5. Цит. за кн.: Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / А. Кентій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 310с.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 659 с.
7. *Визвольний шлях*. – 1961. – № 7.
8. 11 – 13. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр.36.
9. *Визвольний шлях*. – 1961. – №7.
10. Коваль В. Вказ. праця .
11. Каменський А. Вступ до міжнародних відносин /А.Каменський.–Львів: ЛДУ, 1993. – 150с.
12. Коваль В. Вказ. праця .
13. Косик В.Вказ.праця.
14. Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник. – К., 1994. – 200с.
15. Кентій А. Вказ. праця .
16. Косик В. Вказ.праця.
17. *Военно-исторический журнал*. – 1990. – № 5.
18. *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне*. Сб. документов. – Т. 1. – 413 с.
19. Кентій А. Вказ. праця.
20. Косик В. Німеччина і українське питання (жовтень 1938 – грудень 1941 рр.) /
21. 26. В.Косик // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 172с.
22. 27 – 28. Кентій А. Вказ. праця .
23. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 3.
24. Кентій А. Вказ. праця .
25. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 147 с.
26. Буцько О. Військовополонені в СРСР (1941 – 1945 рр.) / О. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – № 4; Дробот І. Україна в Другій світовій війні: навч. посіб. – К., 1998; Коваль М. Україна: 1939 – 1945 рр. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. / М. Коваль. – К., 1995; Коваль М. Друга світова війна та історична пам'ять / М. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3, 4; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Лисенко О. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1944 – весна 1945 рр.) / О. Лисенко // Проблеми ОУН – УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 96-110. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952. / П. Мірчук. – Львів, 1991; Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) П. Рекотов. // Український історичний журнал. – 1997. – № 3; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.
27. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби (1929 – 1955). – Видання ЗЧОУН, 1955. – 242с.
28. 36-38. Мірчук Петро. Українська Повстанська армія. Документи і матеріали. – Львів, 1994. – 448с.

29. Літопис УПА. – 1980. – Т. 8. – Кн. 1. – 316с.
30. Українська Головна Визвольна рада. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю створення. – К., 1994. – 160 с.
31. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. / А. Кентій. – К., 1999. – 220 с.
32. Городинський З. Українська Національна Рада / З. Городинський. – К., 1993. – 165 с.
33. Шанковський Л. Історія українського війська / Л. Шанковський. – К., 1991. – 112 с.
34. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942 – 1952: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1953. – 448 с.
35. Причинки до суспільного мислення. В 2т. Збірник статей. – Торонто, 1991. – Т2. – 429 с.
36. Лисенко О. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик / О. Лисенко, О. Марущенко. – К.: Івано-Франківськ, 2003. – 198 с.
37. Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5. – 359 с.
38. Гайдай О. Хто пожав «Бурю»? / О. Гайдай, Б. Хаварівський, В. Ханас // Армія Крайова на Тернопіллі 1941 – 1945 рр. – Тернопіль, 1996. – 176 с.
39. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944 – 1946 рр. / С. Ткачов. – Тернопіль, 1997. – 208 с.
40. Буцко О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. / О. Буцко. – К., 1997. – 150 с.
41. Литвин В. Тисяча років сусідства та взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – 133 с.
42. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 роках. Нові документи і матеріали. / В. Сергійчук. – К., 1998. – 944с.; його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. – К., 1999. – 192 с.; його ж. Наша кров – на своїй землі. – К., 2000. – 88с.; його ж. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 496с.; його ж. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1977. – 440 с.
43. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. / І. Іллюшин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 312 с.; його ж. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – 171 с.; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – 198 с.; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289 с.
44. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Вказ.праця.
45. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. Вказ.праця.
46. Іллюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Вказ.праця.
47. Ольшанський Т. Польсько-український конфлікт 1943 – 1947. / Т. Ольшанський // 1997. – Число 10.

48. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 27.
49. Мірчук П. Українська повстанська армія: Док. і матеріали / Т. Мірчук. – Львів .Вказ. праця.
50. Киричук Ю. Історія УПА.. / Ю. Киричук. – Тернопіль, 1991. – 290 с.
51. Мірчук П. Вказ. праця.
52. ОУН і УПА в Другій світовій війні /Упоряд.М.В.Коваль і В.А.Гриневич//Український історичний журнал. – 1994. – № 2,4.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1363.
54. Мизгаль Т. Страх перед правдою / Т. Мизгаль. – Львів, 1978. – 136 с.
55. Польща та Україна в тридцятих та сорокових роках ХХ ст. Невідомі сторінки з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців. – Варшава – Київ, 2000. – 200 с.
56. Мірчук П. Вказ. праця.
57. Іллюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні .Вказ.праця.

© **Николай ГОЛОВКО**

ИДЕОЛОГИЯ И ПРАКТИКА НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ УКРАИНЫ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Описываються события на политической арене в период Второй мировой войны, которые касались «украинского вопроса». Выделяются основные объединения, которые стремились получить независимость Украины в военный период. Акцентируется внимание на различиях между двумя крыльями ОУН после раскола (бандеровцами и мельниковцами). Также представляется третья объединяющая сила – Всеукраинский национальный совет.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Организация украинских националистов, ОУН (б), ОУН (м), Всеукраинский национальный совет (ВУНС).

© **Mykola GOLOVKO**

IDEOLOGY AND PRACTICE OF THE NATIONALIST MOVEMENT OF UKRAINE DURING THE SECOND WORLD WAR

National feeling is the deepest emotion that encourages Ukrainians to nationalization, is the basis of his mentality. The importance of Ukraine in the geopolitical system of Europe determined the urgency of “Ukrainian question” before World War II.

The peculiarity of the situation is that the de-jure Ukrainian state existed in the form of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. However, the formal attributes of a Union Republic, and

most importantly, the nature and mechanisms of communication with the center give reason to define it as quasi-state.

The first in defending the rights of Ukrainian statehood appeared the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). The main goal of OUN not changed and after it split (Bandera's and Melnyk's).

In April 1941 Bandera decided to take the plunge and on the II Large gatherings of revolutionary forces in Cracow Bandera was declared the chief of the organization, and A. Melnyk was expelled from its ranks.

In addition to political and military decisions, Congress adopted several provisions regarding structure and symbolism of the newly created organization (trident Vladimir, black and red flag greeting "Glory to Ukraine!" – "Glory to heroes").

Making a division in OUN created a situation in which almost the entire system of organization in Western Ukraine was under the influence of Bandera, Melnykites is dominated only in émigré circles.

At various stages of formation and development of the OUN its main purpose was the revival of Ukrainian state. This was discussed in the basic policy documents and other materials that reflect its activities.

Preparing yourself mentally and physically for the fight for independence, the nationalists special importance attached to the issue of creating their own militias. Melnyk's and Bandera's leadership pinned their hopes on Germany, hoping that the Germans will not abandon support for Ukrainian military units during the march to the east.

The leaders of the Third Reich were not unanimous in their assessment of the "Ukrainian question". The Soviet Union was subject to dissection into seven parts, including the Ukraine and the Crimea.

In the spring of 1941 in Krakow had a meeting M. Lebed with a representative of Abwehr E. Aykernom. The negotiations resulted in the OUN (b) has received approval for the organization of battalions "Nachtigall" and "Roland".

The third contender for the seat unifying force at the end of the war was the Ukrainian National Council (VUNR).

The meaning of historical excursion by the author at the time of the nationalist movement of the 20's - 40's. XX century. is a statement of state building experience Ukrainians in highly complex, often latent, circumstances of the Second World War.

Keywords: World War II, the Organization of Ukrainian Nationalists, the OUN (b), the OUN (m), the Ukrainian National Council (VUNR).